

MARINA KOLINKO
ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0003-4998-8075>
mkolinko09@gmail.com

Vasyl' Stus Donetsk National University
Ukraine, Vinnytsia

Kolinko, M. (2019). Mizhkul'turna komunikatsiya: vid rozrznennya do vklyuchennya [Intercultural communication: from distinction to inclusion]. *Intercultural Communication*, ISSN 2451-0998, vol. 1(6)2019, pp. 189–212. (in Ukrainian). DOI: 10.13166/inco/102840

Intercultural Communication: from Distinction to Inclusion

ABSTRACT

The article is devoted to the study of the mechanisms of intercultural interaction and topological configuration of transition from the home world to the world of another culture. Intercultural communication is regarded as a complex of communicative ties with cultural environment, contextual phenomena that influences the change in the content and boundaries of communicative interaction. It challenges meeting with unfamiliar cultural behaviors, manifestations of the Other.

Purpose. Creation of a topological scheme for the exclusion/inclusion of a migrant-communicant from/to a new cultural environment, based on the experience of internal immigrants in Ukraine.

Methods. The main method of obtaining data for an article is the method of collecting and analyzing information from open sources, including reports from all-Ukrainian sociological surveys, materials of research on world migration, intercultural experience. The material has also been collected through the inclusive observations of the author being a representative of the internal immigrants social group, a teacher of the university, who was evacuated from the conflict zone, a direct witness of events.

Results. It has been established that the traumatism of the socio-cultural transition affects communicant relations with the new environment. The introduction of a communicant to another cultural environment can take place in several topological variants: public inclusion, inclusion in the home world of the diaspora, integration into the host community, differentiated positive or negative inclusion, exclusion from the world of a new culture.

Conclusions. The topology of inclusion/exclusion leads to defining and understanding of complex configuration of the intersection and mixing of the variants of the interaction of the migrant with the domestic and new cultures during the period of acculturation. The research has confirmed the hypothesis that the most desirable for the settlers of the Donbas is the integration strategy. For the majority of communicants-settlers a high degree of adaptive inclination is a characteristic, which is explained by the commonality of civic identity with the inhabitants of the regions of arrival, the influence of the value choice on the decision to resettlement, the knowledge of the Ukrainian language, readiness for professional and everyday integration.

Keywords: *intercultural communication; distinction; inclusion; differentiated inclusion; exclusion; acculturation.*

Міжкультурна комунікація: від розрізнення до включення

АНОТАЦІЯ

Статтю присвячено дослідженню механізмів міжкультурної взаємодії і топологічної конфігурації переходу з простору домашнього світу у світ іншої культури. Міжкультурна комунікація розглядається як комплекс зв'язків комунікантів з культурним оточенням, контекстними феноменами, що впливають на зміну змісту і меж комунікативної взаємодії. Вона проблематизує зустріч з незнайомою культурною поведінкою, проявами Іншого.

Мета. Створення топологічної схеми виключення/включення мігранта-комуніканта з/до нового культурного середовища на прикладі досвіду внутрішніх переселенців в Україні.

Методи дослідження. Основним методом отримання даних для статті є метод збору і аналізу інформації з відкритих джерел, у тому числі, зі звітів всеукраїнських соціологічних опитувань, матеріалів досліджень світового міграційного міжкультурного досвіду. Матеріал збирався також шляхом включеного спостереження авторки як представника соціальної групи внутрішньо переміщених осіб, викладача вузу, який евакуювався з зони конфлікту, безпосереднього очевидця подій.

Результати. Встановлено, що травматизм соціокультурного переходу впливає на стосунки комуніканта з новим оточенням. Вхідження комуніканта до іншого культурного середовища може відбуватися у декількох топологічних варіантах: публічне включення, включення в домашній світ діаспори, інтеграція до приймаючої громади, диференційоване позитивне або негативне включення, виключення зі світу нової культури.

Висновки. Топологія включення/виключення веде до окреслення та розуміння складної конфігурації перетину і перемішування варіантів взаємодії мігранта з домашньою та новою культурами протягом періоду акультурації. Дослідження підтвердило гіпотезу про те, що найбільш бажаною для переселенців Донбасу є стратегія інтеграції. Для більшої частини комунікантів-переселенців характерна висока ступінь адаптивної схильності, що пояснюється спільністю громадянської ідентичності з мешканцями регіонів прибуття, впливом ціннісного вибору на прийняття рішення про переселення, знанням української мови, готовністю до професійної і побутової інтеграції.

Ключові слова: *міжкультурна комунікація; розрізнення; включення; виключення; диференційоване включення; акультурація.*

Вступ

Тема зустрічі з незнайомою культурною поведінкою, проявами Іншого актуалізує дослідження механізмів міжкультурної взаємодії і топологічної конфігурації переходу з простору домашнього світу до світу іншої культури. Міжкультурну комунікацію доречно розглядати як комплекс зв'язків комунікантів з культурним оточенням, контекстними феноменами, що впливають на зміну змісту і меж комунікативної взаємодії. Топоси публічного і приватного, свого і чужого маркують територію культурних спільнот, визначають характер міжкультурного спілкування. Визнання цінності і права на унікальність кожної культури, відмова від колонізаторської культурної політики, усвідомлення ризиків і крихкості існування багатьох етнокультур і мов слугували каталізаторами формування міжкультурного дискурсу. В умовах мінливого, швидкоплинного світу набуває нової інтерпретації просторовий ракурс конструювання міжкультурної комунікації. Топологічний аналіз проблем,

пов'язаних з формуванням організації простору міжкультурних відносин допомагає вирішенню практичних завдань: знання правил культурного переходу розвиває здатність і вміння комуніканта контролювати процес, вписуватися у пропоновані умови й усвідомлено регулювати перебіг комунікації. Ця теза відображає практичну значущість нашого дослідження. Аналіз процесу переселення українських громадян з зони конфлікту на Сході України до інших регіонів виявляє різні механізми адаптації і форми включення їх до місцевих громад.

Мета дослідження. Створення топологічної схеми виключення/включення мігранта-комуніканта з/до нового культурного середовища на прикладі досвіду внутрішніх переселенців в Україні.

Методи дослідження. Теоретичним напрямком, що визначав рух і логіку цієї наукової роботи, стала феноменологія – дослідження пережитого досвіду й життєвого світу, акцентоване на просторі, в якому живе людина і яке розглядає реальність не відокремлено від людини, а як культурне буття останньої. Комунікація повторного включення розглядається за допомогою концепту Альфреда Шюца “повернення додому” (Schutz, 1970). Методологічним простором, в межах якого різні філософські традиції (постструктуралістський концепт розрізнення, наробки мовних та етичних аспектів комунікації у німецькій комунікативній філософії Юргена Габермаса), можуть бути об'єднані і взаємно збагачені, постала соціальна топологія, яка відкриває нові ракурси і глибину культурологічного аналізу.

Основним методом отримання даних для статті є метод збору і аналізу інформації з відкритих джерел, у тому числі, зі звітів всеукраїнських соціологічних опитувань, матеріалів досліджень світового міграційного міжкультурного досвіду. Матеріал збирався також шляхом включеного спостереження авторки як представника соціальної групи внутрішньо переміщених осіб, викладача вузу, який евакуювався з зони конфлікту, безпосереднього очевидця подій. Статтю підготовлено в рамках держбюджетного науково-дослідницького проекту “Соціально-філософська рефлексія шляхів вирішення конфлікту на Сході України”. Автор статті спирається на польові дослідження Київського міжнародного

інституту соціології, який у 2016 році на замовлення Internews Network провів опитування “Покращення комунікації спільнот, що постраждали від військового конфлікту, та їхніх зв’язків із внутрішньо переміщеними особами (ВПО) в Україні”. В рамках проекту, метою якого постало покращення забезпечення комунікативних потреб внутрішньо переміщених осіб та приймаючих громад, методом особистого інтерв’ю було опитано 1500 мешканців приймаючих громад та 1003 внутрішньо переміщених осіб по всіх областях України (*Zvit...*, 2016).

Регіоналізація комунікативного простору як основа дослідження топології культурного включення/виключення

Перш ніж аналізувати, що відбувається або має відбутися, коли зустрічаються різні культурні групи або спільноти, необхідно принципово визначитися з поняттям “культура”. Основою теоретико-методологічної стратегії даного дослідження є концепція культури як специфічного буттєвого виміру життєдіяльності людини. Ця позиція відображає здобутки і напрацювання науковців Інституту філософії НАН України. Якщо порівняння культур апіорно ґрунтується на відмінності і схожості, то гетерогенність самих культур часто не приймається до уваги. Йдеться про наявність різноманітних субкультур усередині кожної культурної цілісності, а також про варіативність якісних характеристик представників культури. Усвідомлення культури як способу організації людського буття веде до розгляду проблем міжкультурної комунікації не лише у полі національних та етнічних розвідок, а й у контексті розрізнення особливостей культурного середовища різноманітних культурних груп та їх представників (регіональні культурні групи однієї політичної нації, субкультури, вікові та гендерні групи, розрізнення за професійною культурою, міським або сільським способом життя). Культурні особливості можуть визначатися за лінгвістичним, етнічним, політичним, соціальним, історико-культурним, конфесійним та іншими критеріями. Врахування цих відмінностей сприяє репрезентативному дослідженню процесів культурного включення/виключення.

Щоб щось осмислити, потрібно його розрізнити. Реальний світ культури є конкретним і процесуальним, таким, що постійно змінює свій стан і не може бути роз'яснений абстрактними тотожностями. Розрізнення продукує, репрезентує і структурує відмінності. Згідно з ним “мова або всілякий код, будь-яка система відсилань взагалі конститується “історично” як тканина відмінностей” (Derrida, 1999, p. 182). В цьому напрямку розмірковує Ніклас Луман, розглядаючи операції розрізнення не як факти відмінності, а як аутопоезис суспільства через розрізнення. Заклик Лумана сприймати соціальні форми в дискурсі розрізнення “не як красиві фігури, а як порубіжні лінії, як маркування деякої диференції, яка примушує до того, щоб чітко уявляти собі, яка сторона отримує позначення” (Luhmann, 2004, p. 64), підкреслює системоутворюючу роль комунікації у суспільстві. Різноманітність культурного світу, відмінність феноменів один від одного, інакшість у поведінці та правилах незнайомих, неприйнятність способу буття чужинців говорить про те, що не може бути зрівнювання або стирання відтінків їх відмінностей. Таким чином, теоретизація проблеми включення/виключення у новому культурному середовищі спрямована на вибудовування новітніх стратегій комунікації на фундаменті розрізнення, унікальності, культурного визнання і плюралізму.

З причини особливих характеристик міжкультурної комунікації її топологія вибудовується у двох напрямках: культурно-просторовому (топос як місце комунікації, соціокультурний параметр аналізу) і мовно-просторовому (топос як елемент аргументативної схеми, включення до якої визначається темою і завданнями комунікації). Проблема включення комуніканта у простір нового культурного середовища обумовлює вживання першої конотації топосу. Топологічно міжкультурна комунікація може здійснюватися на домашній території однієї з взаємодіючих сторін (на чужій території для іншої сторони), на чужій території для всіх учасників комунікації, на теренах не розташування, а переміщення (простір комунікації, який динамічно змінюється, не належить жодній з сторін), на спільній території (комунікація порубіжжя: фронтиру, прикордоння). Дане наукове дослідження присвячено першому

варіанту міжкультурної топології – комунікації мігрантів і переселенців з приймаючими громадами.

Для розуміння відносин суб'єктів міжкультурної комунікації потужний методологічний потенціал закладено у феноменологічних розвідках Едмунда Гуссерля (Husserl, 1973; Husserl, 2002), Бернхарда Вальденфельса (Valdenfels, 2004) про значення домашнього світу і роль чужого. Саме концепт “домашнього” (рідного) світу становить ґрунт інтерпретації теми свого, чужого, іншого. Розрізнення Едмундом Гуссерлем природного (наївно-міфологічного), науково-філософського і феноменологічного типів історичності показує, як формуються механізми міжкультурних контекстів розуміння і нерозуміння на рівні повсякденного спілкування пересічних людей, політичному рівні та у філософській рефлексії. Всеохоплюючий горизонт життєвого світу відокремлюється у домашній і чужий світи. Інтерпретація домашнього світу як спільноти зі своєю історичною пам'яттю, правилами та звичаями веде до розгляду його як примордіального приватного простору. Люди в ньому існують як наївні (тому що вважають свій світ абсолютним) емпіричні суб'єкти, взаємовідносини конструюються під впливом емоцій, здорового глузду, традиції. Повсякденний домашній світ є обмеженим і кінцевим у своїх уявленнях, зі своєю системою нормальності. Топос Дому виражає прив'язаність до місця у дослідженнях міжкультурного переходу. Домашній світ несе відчуття захищеності і безпеки. Це не означає, що відносини свого Дому сприймаються як єдино існуючі, але вони існують як домашні відносини тільки для себе. Всі інші форми життя сприймаються як наївні або примітивні, незрозумілі, а то і як чужі, а отже, ворожі.

Типи історичності, за логікою яких розглядається шлях від домашнього світу до міжкультурного, характеризують “буття-для-себе” і “буття-з-іншими”. Розподілення на приватний і публічний є узагальнюючим акордом такого розрізнення життєвого простору. Політичний вимір й “історичність-пов'язана-із-розподілом-праці”, за концепцією Едмунда Гуссерля, є вимірами життєвого простору, що відчужують людину від свого рідного кола, розмикають домашній світ, відкривають шлях від приватного до публічного простору. У політичному світі відбувається

вплив і проникнення чужих культурних систем, смисли домашніх світів розтягуються і перекручуються, формуючи загальну політичну конфігурацію.

Можливість і взаємність комунікації спирається на загальні культурні та комунікативні коди. Положення Фердинанда де Соссюра (Sossyur, 1999) про те, що коди комунікації виробляються не під час неї, а до процесу комунікації, показує незалежність кодів від повідомлень комунікації, їх соціальну історію. “Ще до того, як щось виявляється висловленим (означеним) тим чи іншим суб’єктом, що говорить, сама можливість висловлювання міститься у мові-коді” (Palaguta, 2010, p. 331). При зустрічі представників різних культур складність взаємного спілкування може бути пов’язана з різницею у цих культурних кодах. Комуніканти можуть навіть не знати, що ці відмінності існують, якщо їх культурні групи мають спільні лінгвістичні форми, оскільки єдність або подібність у мові може затьмарювати відмінності, які існують в їхніх домашніх культурах.

Публічність комунікації зумовлює публічність культури. Переплетення смислів складаються в її вигадливий складний візерунок, для розуміння якого необхідно, але недостатньо знати мову. Необхідно також зануритися в інтерпретацію соціальних значень і культурних символів. На міжкультурну комунікацію впливає ступінь близькості культурних правил прибулих комунікантів і тих, що їх приймають (культурна дистанція), а також співпадіння очікувань обох сторін. Науковому дискурсу і бізнес-комунікації, політичному діалогу і повсякденному розумінню пересічних людей, які відносять себе до різних культурних груп, може перешкоджати інопросторовість. Йдеться не про географічну розірваність суб’єктів, а про різні системи культурних координат, що надають підстави для сприйняття культурного оточення.

Топологічна схема виключення/включення з/до іншого культурного простору

Культурне включення означає успішну інтеграцію суб’єкта (суб’єктів) до простору певної культури. Однак, потрапляючи до іншої культури, люди відчувають стрес акультурації, інакше ще названий “культурним

шоком”, що пов’язано з культурним конфліктом на індивідуальному та/або груповому рівні. Зіткнення двох різних репертуарів значень, уявлень, поведінкових патернів звужує інтерпретативне поле новоприбулого. При зустрічі з новим культурним середовищем реальність уявляється невизначеною, ставиться під сумнів її легітимність або ідентичність самої людини. На процес і результат акультурації впливає не тільки належність комунікантів до певної національної групи, а й культурна дистанція між домашньою та приймаючої культурами, ступінь їх традиційності і консервативності, комунікативна компетентність новачків і місцевих жителів, психологічні, вікові фактори, особистий досвід, соціально-економічне і політичне підґрунтя переміщення.

Основу акультурації становить комунікативний процес. Дослідження міграційних практик (біженців, трудових мігрантів, внутрішньо переміщених осіб) дозволяє виявити топологічні варіанти процесу акультурації і створити теоретичну модель включення комуніканта до нового культурного середовища з залученням принципово нових стратегічних пропозицій. Продуктивність нашої позиції по відношенню до стресу акультурації полягає в тлумаченні його як закономірного процесуального явища культурної адаптації. Вивчення його складових сприяє оптимізації процесу включення індивіда або групи до нового культурного середовища.

У безмежному полі дослідження міжкультурних взаємодій об’єктом нашого аналізу стає актуальний для українського сьогодення сегмент – досвід інтеграції переселенців Донбасу до нових територіальних громад. Для створення загальної схеми культурного включення корисними стали розвідки турецьких діаспор у Німеччині. Умови чужої країни, мови, традицій, релігії являють собою контрастний досвід по відношенню до культурних обставин українських переселенців і розширюють осмислення закономірностей включення до нового середовища.

Масштабні внутрішні переселення так само, як і міжнародна міграція з зон конфліктів, викликають серйозну стурбованість у всьому світі, створюють проблеми економічного, політичного, соціального і культурного порядку, змінюють перебіг повсякденності та потребують

всебічного наукового аналізу. За даними Управління Верховного комісара ООН у справах біженців (УВКБ ООН) на початок 2017 року 65,6 млн. людей знаходилися в статусі вимушених переселенців і біженців (Doklad Verkhovnoho Komissara OON, 2017, p. 1). Україна посідає 9 місце в світі за кількістю ВПО – внутрішньо переміщених осіб (1,8 млн). Одним з пріоритетних завдань Управління стало “зміцнення довіри до процесу переселення і впевненості в ньому <...> У травні 2017 року УВКБ приступило до здійснення інноваційного проекту з організації переселення, а також до використання порталу даних для поліпшення доступу до інформації про діяльність в області переселення” (Doklad Verkhovnoho Komissara OON, 2017, p. 12). Виявлення топологічних параметрів комунікації переселенців з новим культурним середовищем дозволило виділити наступні елементи класифікаційної схеми топології включення / виключення в міграційному процесі.

1. **Публічне включення.** Ефективність адаптації залежить від готовності мігрантів до публічної комунікації. Якість комунікації між переселенцями і приймаючої громадою пов’язана з соціально-економічними параметрами взаємодії і активністю інформаційного простору, соціальна підтримка з боку інститутів і публіки приймаючої культури сприяє “м’якій” адаптації і знижує комунікативні та інші соціальні ризики. Участь у громадських заходах, суспільних дискусіях з представниками громадських організацій, ЗМІ, влади дає можливість обговорювання проблем переселенців, уточнення їх прав і обов’язків, створює нові зв’язки і відносини з місцевими жителями, покращує психологічний та соціальний фон навколо людей в порубіжному соціокультурному стані. Опитування переселенців з Криму і окупованих регіонів Донбасу показало певну зацікавленість респондентів до публічної комунікації: “38% з них погодились би взяти участь у подібних заходах у своєму регіоні за умови, якщо це допоможе покращити становище переселенців, з них 13% впевнені, що стали б це робити. Ще 45% скоріше не зацікавлені в участі у публічних дискусіях, а решта 17% не мають певної думки з цього приводу” (Zvit, 2016, p. 13). Небажання публічно спілкуватися

пояснюється наступними причинами. Перший блок пов'язаний з успішною інтеграцією до нового середовища. Частина переселенців органічно інтегрується до міських та сільських громад, тому що знаходиться у культурно близьких умовах (один регіон з попереднім місцем проживання, одна країна проживання, загальні юридичні закони і правила співжиття). Більша кількість опитаних, зацікавлених у публічній презентації, проживають у західних, північних і південних регіонах України (56%; 54%; 51% відповідно), а не в східних.

Успішне знаходження свого місця у професійному світі нового місця проживання також знижує бажання до публічного комунікування. Готовність публічно говорити про своє становище висловили 45% непрацюючих (пенсіонери не враховувалися) (*Zvit*, 2016, р. 13). Можливості високооплачуваної роботи і організації бізнесу на новому місці впливають на спад публічної активності. Ці причини пояснюють меншу активність ВПО, які проживають у Києві і мають більш широке поле можливостей (20%). Успішна економічна інтеграція відбувається завдяки володінню актуальними професіями (сфера ІТ), стартовому капіталу, збереженому від минулого бізнесу, фінансовій допомозі для створення нових бізнес-проектів. Така допомога має як державні, так і міжнародні джерела: програми розвитку представництва ООН (ПРООН), міжнародного фонду "Відродження", міжнародної організації з міграції (МОМ), Агентства США з міжнародного розвитку (USAID), створення фондів допомоги потерпілим у російсько-українському конфлікті по всьому світу (від Норвегії до Австралії, від Канади до Японії). Цей аспект міжнародних контактів є дуже показовим маркером міжкультурної солідарності. Покращення умов життя членів національних діаспор, що постраждали від анексії Криму і військового конфлікту на Донбасі (наприклад, татарської, грецької, польської, угорської, єврейської, німецької та інших діаспор) здійснюється деякою мірою за рахунок країн-донорів. Цей фактор є маркером національної солідарності у міжнародному просторі. Але він не може вирішити проблему, бо переселенці мають самі налагоджувати життя в новому співтоваристві.

Другий блок небажання публічної комунікації пов'язаний з невір'ям і пасивністю певної частини переселенців. За віком більш відкритими для публічної комунікації виявилися переселенці у віці від 30 до 59 років (40%). Серед молодих людей до 30 років виявили бажання брати участь в публічних заходах 35%, серед старшого покоління – 28%. Віковий рівень активності пов'язаний з тим, що частина молоді адаптується завдяки молодіжним субкультурам, більшій мобільності і психологічній гнучкості, тому публічна комунікація є менш затребуваною, ніж у середній віковій категорії. Старша віков а категорія є найбільш вразливою з точки зору відкритості новому світу, що пов'язується з консервативністю, прихильністю традиціям, особливостями виховання у радянські часи (закрите суспільство).

Слід погодитися з авторами опитування, що “декларована готовність до дій може суттєво відрізнятись від реальної, проте дає уявлення про те, які публічні активності більш цікаві та прийнятні для переселенців” (Zvit, 2016, p. 14). Активне включення в публічну комунікацію приймаючої громади сприяє обговоренню очікувань переселенців і приймаючої спільноти, налагодженню відносин, повноцінній інтеграції до нової територіальної спільноти. Фон міжкультурної комунікації залежить від інтерпретацій засобів масової комунікації образу переселенців та їх ролі в новому співтоваристві.

2. **Інтеграція до приймаючої громади.** Цей процес може супроводжуватися виключенням з домашнього світу: постраждали від негативних контактів новоприбулі комуніканти можуть відкинути домашню культурну громаду і зміцнити комунікацію з представниками приймаючої культури, асимілюватися. Але може бути збережена комунікація з залишеною культурною спільнотою або діаспорою і налагоджені відносини з новим культурним середовищем. Цей варіант є найбільш продуктивним і психологічно комфортним для комунікантів.
3. **Включення до домашнього світу діаспори.** Сприятлива комунікація з співвітчизниками, обмін позитивним досвідом акультурації може функціонувати як буфер напруги, зменшуючи симптоми культурного

шоку. Під час зустрічі і впізнавання іншої культури люди тлумачать її феномени і події, виходячи з картини світу своєї культури. При цьому існують ситуації, які настільки однозначні, що нам не спадає на думку, що інший може сприймати їх інакше, ніж ми. Рідний, свій, домашній світ є точкою відліку для усіх уявлень, вчинків, подій і взаємин. Однак, така мультикультурна політика, якщо вона не поєднується з інтеграційними практиками, веде до формування закритих культурних спільнот, відрізає їх членів від пізнання нової культури, мови, ізолює від приймаючого суспільства. З подібними проблемами культурних діаспор зіткнулися країни Європи. Турецькі, кавказькі, арабські діаспори (з високим рівнем традиційних внутрішньогрупових відносин і моделей поведінки) скоріше прагнуть пристосувати до себе і ближнє, і далеке середовище, ніж змінюватися самим, інтегруватися. Наприклад, найбільша діаспора у Німеччині – турецька – нараховує майже 3 млн. представників. І.Н. Костіна у своєму дослідженні турецьких мігрантів відзначає, що проблемність процесу їх акультурації пов'язана з “характерною для представників мусульманських країн «етнічної чутливістю», а також з великою культурною «дистанцією», яка виражалася такими показниками, як мова, релігія, структура сім'ї, матеріальний комфорт” (Kostina, 2009, p. 31). Професор університету в Дуйсбурзі-Ессені Хасі-Халіл Услукан вважає: “Хоча їх міграційна історія сходить до 1961 року, вони як і раніше, сприймаються більшістю суспільства як чужі і дивні” (Uslucan, 2017). Більш пильний погляд на повсякденне життя діаспор показує, що формула, яка співвідносить їх представників з їх етнічною групою, походженням, є нестійкою і може не враховувати їх габітуальні особливості. Мігрантів може характеризувати подвійна ідентичність, коли вони ще не відокремлені від колишньої культурної групи, але вже розглядають приймаючу спільноту як бажану і свою. Німецький дослідник Г. Велінг порівнював ідентичність турків-мігрантів зі “свічкою, що запалена з двох кінців” (Wehling, 1982) і підтримував теорію культурної ідентичності “між двома стільцями”. Відповідно до неї, новоприбулі мігранти знаходяться у порубіжному

стані культурної приналежності, вже відірвавшись від рідної культури, але ще не інтегрувавшись до нової. Звички, орієнтації, знання і навички зазнають зміни у ресоціалізації на новому місці, зв'язки підтримуються не тільки з рідною місцевістю, з якої прибули мігранти, і з приймаючою спільнотою, а й з транснаціональними мережами, які знаходяться за межами як приймаючої, так і рідної культури. Мігранти можуть подорожувати, проводити час і регулярно контактувати зі своєю країною походження, беручи до уваги прогрес в області комунікації, зв'язку і транспорту, зростаючу проникність державних кордонів, що веде до появи транснаціональних властивостей суб'єктів. Всі ці взаємодії розмивають чіткість національної ідентичності, говорять про часткову включеність до тієї чи іншої культурної спільноти.

Українські переселенці не сформували чітких діаспор, що обумовлено спільною громадянською ідентичністю з приймаючими спільнотами, а також слабкою регіональною солідарністю. Це спростовує міф, що наполегливо укорінюють в свідомість населення непідконтрольної Україні території про “особливості” жителів Донбасу. Переселенці інтегруються у приймаючі громади індивідуально і родинами. Функцію пом'якшення акультурації виконує комунікація з домашнім світом, яка здійснюється завдяки сучасним засобам комунікації: мобільний зв'язок, соціальні мережі за домашніми ознаками (“Донецкие киевские”, “Бахмут – переселенцы”, “Переселенцы Мелитополя” та ін.). Спільні теми і проблеми переселенців обговорюються також у всеукраїнських групах “Донбас SOS”, “Восток SOS”, “Крим SOS”, “Переселенці та громада разом”, “Детки из зоны АТО”, “Мы из Донбасса. Взаимопомощь”, “Небайдужі жінки Донбасу”.

4. **Диференційоване включення** є новою стратегією міжкультурних відносин. Воно може бути позитивним і негативним. Позитивним диференційоване включення буде вважатися, якщо відбувається процес включення мігранта за певними параметрами до нового соціокультурного середовища (професійним, освітнім, мовним, за наявністю житла). Така фрагментарна акультурація мігранта

дозволяє йому отримати позитивний досвід у новому середовищі, дає стартові можливості і перспективу подальшої інтеграції, підвищує його конкурентоздатність. Непродуктивні, конфліктні контакти зі співвітчизниками і приймаючою громадою, обмін негативним досвідом може ускладнити процес входження до іншокультурного середовища, зломити моральний дух новоприбулого, що призведе до проблем з регулюванням його соціокультурного життя. Таке диференційоване включення характеризується як негативне. Новизна даної класифікації не у новачності таких практик, вони існували і раніше, мова йде про визнання диференційованого включення установами приймаючих громад і вироблення відповідної політики як такої, що реагує на умови невизначеного, мінливого, гнучкого сучасного світу.

Наведемо приклад. Практики нелегальної трудової міграції випробовують нормальність культурного світу, стійкість його правил, механізмів включення/виключення, їх гнучкість і здатність чутливо реагувати на нові виклики. Хоча нелегальні мігранти економічно включені до політичних і культурних спільнот через неофіційні неоліберальні ринки праці, до них відносяться як до сторонніх, маргінальних, чужих. Реконфігуровані практики глобальної економіки порушують цілісність структури приналежності, яка тримається на основі фіксованого взаємозв'язку між державою, громадянином і територією. Мігранти оскаржують ідентифікацію їх як аутсайдерів в той час, коли вони інтегровані до локальних просторів глобальної політики та економіки. Резонно виникають протести проти нав'язування мігрантам старих і нових стратегій виключення при декларуванні рівних прав, культурного визнання. Непередбачуваність і "турбулентність" міграційних потоків не дає у повній мірі реалізуватися програмам захисту та легалізації мігрантів. Однак не припиняється робота європейських інституцій у міграційній політиці. Ці інституції намагаються реагувати на кризу традиційних систем квот, які все частіше визнаються неадекватними новій гнучкості і взаємопроникненню ринків праці й економічних систем. Щоб протистояти цій кризі, в останні роки отримали велике поширення

точкові системи контролю міграції. Ці високотехнологічні, але також досить довільні способи встановлення диференційованого включення містять пропозиції щодо розширення параметрів відбору мігруючих суб'єктів (освіта, професійні навички, комунікативна компетентність, мова, заощадження, готовність інтегруватися до цих спільнот).

5. **Виключення з нового культурного простору.** Воно може проявлятися у двох варіантах: маргіналізація мігрантів і повторне включення (повернення до свого домашнього світу). Не інтегруючись у новому середовищі, людина може отримати синдром “бездомності”, незалежно від того, повертається вона до свого колишнього світу або ні. У індивіда виникає почуття “ніде і ніколи не бути вдома”. Зняти синдром “бездомності” допомагають програми сприяння добровільній репатріації (поверненню), які розробляються у ООН та інших міжнародних організаціях. Наприклад, у 2016 році до своїх країн походження повернулося близько 552200 біженців (Doklad Verkhovnego Komissara OON, 2017, p. 11). Тільки до Афганістану повернулося понад 384000 біженців, що є найвищим показником за 12 років (Doklad Verkhovnego Komissara OON, 2017, p. 11). Умовами для здійснення репатріації має бути безпека, відсутність загрози насильства, природної або антропогенної катастрофи, дотримання прав людини. Таким чином, виключення з нового культурного простору може бути продовжено або репатріацією, повторним включенням у домашній світ, або пошуком нового місця.

Аналіз соціологічних опитувань ВПО створює наступну картину намірів переселенців. Майже половина не пов'язує своє майбутнє з колишньою територією проживання (48%). Однак 11% респондентів висловили впевненість в тому, що обов'язково повернуться за будь-яких обставин, а 36% “сподіваються повернутися додому, якщо з'явиться така можливість” (Zvit, 2016, p. 15). На таке рішення впливає вразливість в порівнянні з іншими переселенцями і відчуття себе чужим у місцевій спільноті, мешкання у західних і північних регіонах України: 53% і 44% відповідно, в той час як “в інших регіонах цей показник не перевищує 37%, а в Києві – 22%” (Zvit, 2016, p. 15), вік (серед молоді до 30 років

таке бажання висловили тільки 26%, а серед респондентів старшої вікової категорії – 54%). Половина жителів містечок з населенням до 50 тисяч хоче повернутися додому, а серед сільських жителів висловлює таке бажання лише 28%, у великих містах – 37%. Умов для остаточного повернення ВПО немає через високий рівень незахищеності, відсутність легальної влади і законів на непідконтрольній території, проте певна їх частина повертається додому через невдачі в інтеграції. Найбільшою мірою, це пов'язано з тим, що переселенці не знаходять роботу, яка може забезпечити оренду житла і умови проживання. Лише незначний процент респондентів називає серед причин повернення культурні і комунікативні підстави. Прагнення повернутися, не дивлячись на відсутність безпеки, соціальних показників благополуччя, політичну трансформацію говорить про низьку самооцінку, нечіткі цілі в житті, недостатні вимоги до особистісного розвитку даної частини переселенців, або про стан безпорадності, відчаю й безвиході. Оскільки контекст, в якому здійснюється повернення додому, є складним і не пов'язаним з поліпшенням умов проживання та комунікативного фону на тери-торії домашнього світу, виникає обґрунтоване припущення про емоційність, неміцність, недовговічність повернень. У зв'язку з неможливістю проведення офіційних опитувань на непідконтрольній Україні території Донбасу, немає даних про кількість осіб, що повернулися додому. Авторкою було здійснено спробу методом включеного спостереження дослідити феномен “зворотного культурного шоку” і на підставі бесід з українськими переселенцями, що здійснили спробу повернутися додому, пропонуються наступні висновки.

Повернення до домашнього світу супроводжується симптомами “зворотного культурного шоку”. Ця проблема не так прийнята і зрозуміла в міжкультурному дискурсі, як стресу акультурації в іншій культурі. Повернення додому у повсякденній свідомості не зв'язується з ситуацією шоку або стресу. Тому і теоретична рефлексія цієї проблеми з'явилася порівняно недавно. Як і в разі стресу акультурації, багато аспектів зворотного культурного шоку є суб'єктивними, кожен індивід набуває унікального досвіду в ставленні до своєї домашньої культури.

Проте, можна виділити деякі загальні закономірності, що існують серед тих, хто пережив повторний шок, повертаючись до свого колишнього світу.

Того, хто повертається, домашній світ зустрічає відмінностями: від того, до чого він звик за межами дому, змінами самого світу, з якого йшов, і невідповідності очікувань реальності домашнього простору. Стикаючись з проблемою зворотного культурного шоку, багато повернулих вважають її унікальним, тільки їм даним досвідом, замикаються в просторі своїх переживань, що заважає подоланню проблеми. Виявлення закономірностей, соціальних подібностей і культурних паралелей дозволяє розробити адаптаційні механізми комунікації повторного включення.

У випадку з поверненням переселенців характеристики відмінності домашньої спільноти від приймаючої набуває особливих обрисів. Як уже відзначено, культурне середовище приймаючої громади не відрізняється кардинальним чином від того, з якого перемістився комунікант на початку конфлікту. Навпаки, його домашній світ за ці роки зазнає примусових змін у політичному, соціальному, культурному аспектах, актуальним є також питання безпеки. Наведемо приклади висловлювань переселенців. Багато з них описують своє повернення як розчарування і марні зусилля заново “пустити коріння”. Володимир (55 років): “Кілька днів мені подобалося зустрічатися зі знайомими, але незабаром з’явилося бажання піти”. Юрій (45 років): “Я бродив по улюблених місцях, радів зі знайомих пейзажів, але необхідність пристосовуватися до вже чужих обставин отруювала радість”. Лариса (42 роки): “Повернувшись додому, я почала відчувати щось на зразок культурної клаустрофобії, відчуваю себе в замкненому просторі”. Тетяна (30 років): “Працюю через Інтернет, тільки тому поки знаходжуся у Донецьку, у своїй квартирі, це дешевше”. Якщо американець, який прожив кілька років у Гонконзі, характеризує своє повернення як “кидок в майбутнє, яке виглядало лякаюче схожим на минуле, але зі змінами”, то донецькі переселенці, які здійснили спробу повернутися до Донецька у 2015-2018 роках, описують суспільство, відкинуте на декілька десятиліть назад. Категорія “майбутнє” взагалі не

артикулювалася. “Ми більше не вдома!” – висновок, який рефреном йде в результаті повернення переселенців, що не досягли пенсійного віку. Тому до закінчення конфлікту основною стратегією роботи з ВПО є стратегія інтеграції до приймаючих громад.

Цивілізовані умови можуть пом'якшити, але не вирішують проблему повернення. Британець Піт Джонс, що у 2000 році переїхав до Швейцарії, написав в Фейсбук: “Дому більше немає! Я не думаю, що коли-небудь буду відчувати себе швейцарцем, але мені подобається життя тут. Повернення додому було доволі шокуючим. Чесно кажучи, я не знаю, де більше вдома”. Після двадцяти років в Америці Мері Сью Конноллі відчула, що повернулася до Ірландії як аутсайдер (Clarke, 2017). Проблема шоку зворотного переходу – це проблема змін. Змін суб'єкта у новому оточенні і змін у домашній культурі за цей період. Він характеризується ідеалізацією і очікуваннями. Ідеалізована версія власної культури виникає в результаті тривалого перебування за кордоном, коли свідомість людини фокусується на позитивних, добрих спогадах з минулого, вирізаючи і забуваючи негативне, неприємне. Очікування пов'язані з припущенням, що домашній світ не змінився, поки ми були відсутні. Комунікативна взаємодія повернення у домашню культуру базується на знанні культурних зразків. Стандартизація та рутинізація відносин, відсутність новаційного досвіду жорстко регламентують інтерпретації ситуацій і поведінки групи. Усвідомлення того, що життя там триває без нас, змінюється і вимагає адаптації до цих нових умов, а також невідповідність наших нових уявлень про світ нашому старому способу життя і викликає стан шоку. Розрив єдиного простору і часу зі своєю групою зменшує поле інтерпретацій, в якому проявляється інший. Вирваний з тканини домашнього світу, переселенець повертається з іншим набутим соціальним досвідом і для відновлення відносин, відчуття “свого” простору має пристосовуватися і заново вибудовувати зв'язки.

Реінтеграція є гострим питанням не тільки через зворотний шок, але і з причини обґрунтування її необхідності. Повернення завжди є важким (якщо мова не йде про туризм), але чи вважає людина його за необхідне?

Відповідь на це питання пов'язана з проблемою ідентичності. Процеси глобалізації впроваджують нове правило: “там, де ти, там твій дім”. Пристосовуючись до нового простору, ви приносите дім з собою.

Переживання стресу акультурації – це не тільки проблема особистого досвіду, але і соціальна – зрілості і готовності суспільства прийняти нових членів з іншою ідентичністю. Для вирішення проблем інтеграції мігрантів до територіальних громад доцільно звернутися до світового досвіду. Управління Верховного комісара ООН у справах біженців відзначає загальносвітову тенденцію економічної вигоди приймаючої країни від припливу біженців. “За висновками МВФ та Організації економічного співробітництва і розвитку (ОЕСР) збільшується обсяг робочої сили і в певному сенсі зростають професійні навички, відбувається інтеграція, що приносить економічні вигоди” (Novikova, Amosha, Antonyuk, 2016, p. 186). В гуманітарній сфері допомога біженцям підтримує економіку приймаючих країн тільки у короткостроковій перспективі, створює труднощі для функціонування місцевих громад. Тому УВКБ ООН дійшло висновку про необхідність допомоги спільноті, що приймає біженців, інша стратегія призводить до комунікативних конфліктів і політичних ускладнень.

Аналіз проблем акультурації показує, що, незважаючи на болючість і складність цього періоду, він є необхідним засобом адаптації до нової культури, формує здатність жити в постійно мінливому світі, де розмиваються географічні і культурні межі й все більш важливою стає комунікація без кордонів. Як би це не здавалося занадто простим, у боротьбі зі зворотним культурним шоком основною умовою стає встановлення рутинних відносин, відновлення і закріплення правил комунікації.

Висновки

Травматизм соціокультурного переходу впливає на стосунки комуніканта з новим оточенням. Вхідження комуніканта до іншого культурного середовища може відбуватися у декількох топологічних варіантах: публічне включення, включення до домашнього світу діаспори,

інтеграція до приймаючої громади, диференційоване позитивне або негативне включення, виключення зі світу нової культури. Топологія включення/виключення веде до окреслення та розуміння складної конфігурації перетину і перемішування варіантів взаємодії мігранта з домашньою та новою культурами протягом періоду акультурації. Розмивання патернів внутрішнього і зовнішнього, що проявляється і все більше поширюється в міграційних режимах диференційованого включення, має важливі наслідки для питань, пов'язаних з політичною суб'єктивністю, мінливим характером і формами громадянства.

Для розуміння проблем акультурації використовувався досвід спілкування з українськими внутрішніми переселенцями. Розвідки акультурації переселенців з окупованих районів Донбасу в контексті запропонованої моделі дозволяють зробити наступні висновки. Дослідження підтвердило гіпотезу про те, що найбільш бажаною для переселенців є стратегія інтеграції. Для більшої частини ВПО характерна висока ступінь адаптивної схильності, що пояснюється спільністю громадянської ідентичності з мешканцями регіонів прибуття, впливом ціннісного вибору на прийняття рішення про переселення, знанням української мови, готовністю переселенців до професійної і побутової інтеграції. Це веде до конструктивної комунікації з новим соціокультурним середовищем. Внутрішні переселенці, здебільшого, інтегруються до місцевих громад. Зі свого боку, приймаючи громади не є чужим середовищем у порівнянні з домашньою спільнотою, а відмінності, які впливають на інтеграцію і обумовлюють характер міжкультурної комунікації, диференціюють групу за функціональними культурними параметрами (професія, освіта, вік, соціальний статус, мобільність способу життя), а не за етнічними. Таким чином, комунікація ВПО з культурними групами тих регіонів, до яких вони переселилися, суттєво відрізняється від спілкування іноземних мігрантів з новим культурним оточенням.

В результаті дослідження виявлено необхідність в подальших порівняльних дослідженнях для того, щоб розуміти варіативність процесу акультурації в зв'язку з соціокультурними особливостями приймаючих

спільнот і діаспор. Перспективним буде реконструювання мікроісторій переселенців для створення нарративу міжкультурної комунікації в українському суспільстві. Усвідомлення важливості комунікації у процесі акультурації сприяє створенню стратегічних державних та неурядових програм інтеграції. Слід відзначити значну роль заходів ООН, міжнародних благодійних організацій, церков в забезпеченні ефективного зв'язку переселенців з приймаючими громадами.

Бібліографія

- Вальденфельс Б. (2004). *Топографія Чужого: студії до феноменології Чужого*. Київ: ППС-2002, 206 с.
- Гуссерль Е. (2002). Криза європейських наук: трансцендентальна феноменологія. Вступ до феноменологічної філософії. *Філософська думка*. Київ. № 3, сс. 134-149.
- Деррида Ж. (1999) *Differance*. Гурко Е. *Тексты деконструкции*. Томск: Водолей, 160 с.
- Доклад Верховного Комиссара ООН по делам беженцев за период с 1 июля 2016 г. по 30 июня 2017 г.* (2017). [Електронний ресурс]. Дата доступу: 10.10.2018. Режим доступу: <http://www.refworld.org/cgi-bin/tehis/vtx/rwmain/opendocpdf.pdf?reldoc=y&docid=59c8d9774>.
- Звіт за результатами всеукраїнського опитування внутрішньо переміщених осіб та мешканців приймаючих громад.* (2016). Київ: Київський міжнародний інститут соціології, 61 с.
- Костина И.Н. (2009). Особенности культурной идентификации представителей турецкой диаспоры в Германии. *Известия ВГПУ. Культурология*, сс. 29-33.
- Луман Н. (2004). *Общество как социальная система*. Москва: Логос, 232 с.
- Новікова О.Ф., Амоша О.І., Антонюк В.П. (2016). *Внутрішньо переміщені особи: від подолання перешкод до стратегії успіху*. Монографія. Київ: ІЕП НАН України, 448 с.
- Палагута В.И. (2010). *Самоидентификация социального субъекта в дискурсивных пространствах*. Монография. Днепропетровск: Инновация, 440 с.
- Соссюр Ф. де. (1999). *Курс общей лингвистики*. Екатеринбург: Изд-во Уральского университета, 432 с.

- Clarke, L. *How expats cope with losing their identity*. Web site: BBC Capital. British Broadcasting Corporation. Retrieved 5.12. 2017 from: <http://www.bbc.com/capital/story/20161104>.
- Husserl, E. (1973). *Zur Phaenomenologie der Intersubjectivitaet*. Hrsg. Von I. Kern. Dritter Teil I. Bd. XV. Haag: Nijhoff, 741 s.
- Schutz, A. (1970). The Homecomer. in: *On Phenomenology and Social Relation*. Chicago: The Univ. of Chicago Press, pp. 294-308.
- Uslucan, H-H. (2017). *Türkeistämmige in Deutschland. Heimatlos oder überall zuhause?* Webplattform: Aus Politik und Zeitgeschichte. Zugangsdatum 12.09.2018. Zugriffsmodus <http://www.bpb.de/apuz/243864/tuerkeistaemmige-in-deutschland-heimatlos-oder-ueberall-zuhause?p=all>.
- Wehling, H.G. (1982). Zwischen den Stühlen: die Turken in der Bundesrepublik. *Die Turken und die Turken in Deutschland*. ed. H.G. Wehling. Stuttgart; Berlin; Kqln; Mainz: Verlag W. Kohlerhammer, 124 s.

References

- Clarke, L. *How expats cope with losing their identity*. Web site: BBC Capital. British Broadcasting Corporation. Retrieved 5.12. 2017 from: <http://www.bbc.com/capital/story/20161104>.
- Derrida, Zh. (1999). Differanse [Differance]. in: Gurko Ye. *Teksty dekonstruktsii [Texts of deconstruction]*. Tomsk: Vodoley, 160 p. (in Russian).
- Doklad Verkhovnogo Komissara OON po delam bezhentsev za period s 1 iyulya 2016 g. po 30 iyunya 2017 g. [Report of the United Nations High Commissioner for Refugees Part I – Covering the period 1 July 2016 – 30 June 2017]*. (2017). Retrieved 10.10.2018 from: <http://www.refworld.org/cgi-bin/texis/vtx/rwmain/opendocpdf.pdf?reldoc=y&docid=59c8d9774>. (in Russian).
- Husserl, E. (1973). *Zur Phaenomenologie der Intersubjectivitaet*. Hrsg. Von I. Kern. Dritter Teil I. Bd. XV. Haag: Nijhoff, 741 s.
- Husserl, E. (2002). Kryza yevropeyskykh nauk: transtsendentalna fenomenolohiya. Vstup do fenomenolohichnoyi filosofiyi [The Crisis of European Sciences: Transcendental Phenomenology. Introduction to phenomenological philosophy]. in: *Filofska dumka*. Kyiv. No. 3, pp. 134-149. (in Ukrainian).

- Kostina, I.N. (2009). Osobennosti kul'turnoy identifikatsii predstaviteley turetskoy diaspory v Germanii [Features of the cultural identification of representatives of the Turkish diaspora in Germany]. *Izvestiya VGPU. Kul'turologiya*, pp. 29-33. (in Russian).
- Luman, N. (2004). *Obshchestvo kak sotsialnaya Sistema [Society as a social system]*. Moscow: Logos, 232 p. (in Russian).
- Novikova, O.F., Amosha, O.I., Antonyuk, V.P. (2016). *Vnutrishn'o peremishcheni osoby: vid podolannya pereshkod do stratehiyi uspikhu [Internally displaced persons: from overcoming obstacles to a strategy of success]*. Kyiv: IEP NAN Ukrayiny, 448 p. (in Ukrainian).
- Palaguta, V.I. (2010). *Samoidentifikatsiya sotsialnogo sub'yekta v diskursivnykh prostranstvakh [Self-identification of a social subject in discursive spaces]*. Dnepropetrovsk: Innovatsiya, 440 p. (in Russian).
- Saussure, F. de. (1999). *Kurs obshchey lingvistiki [Course of general linguistics]*. Yekaterinburg: Izd-vo Uralskogo universiteta, 432 p. (in Russian).
- Schutz, A. (1970). The Homecomer. in: *On Phenomenology and Social Relation*. Chicago: The Univ. of Chicago Press, pp. 294-308.
- Uslucan, H-H. (2017). *Türkeistämmige in Deutschland. Heimatlos oder überall zuhause?* Webplattform: Aus Politik und Zeitgeschichte. Zugangsdatum 12.09.2018. Zugriffsmodushttp: www.bpb.de/apuz/243864/tuerkeistaemmige-in-deutschland-heimatlos-oder-ueberall-zuhause?p=all.
- Valdenfels, B. (2004). *Topohrafiya Chuzhoho: studiyi do fenomenolohiyi Chuzhoho [Topography of Alien: Studios to the Phenomenology of Alien]*. Kyiv: PPS-2002, 206 p. (in Ukrainian).
- Wehling, H.G. (1982). Zwischen den Stühlen: die Turken in der Bundesrepublik. *Die Turken und die Turken in Deutschland*. ed. H.G. Wehling. Stuttgart; Berlin; KqIn; Mainz: Verlag W. Kohlerhammer, 124 s.
- Zvit za rezul'tatamy vseukrayins'koho opytuvannya vnutrishn'o peremishchenykh osib ta meshkantsiv pryymayuchykh hromad [Report on the results of an all-Ukrainian survey of internally displaced persons and residents of host communities]*. (2016). Kyiv: Kyivs'ky mizhnarodnyy instytut sotsiolohiyi, 61 p. (in Ukrainian).

Received: 12.09.2018

Accepted: 14.01.2019